

İSLAM SANATININ İLK ŞAHESERİ KUBBETÜ'S-SAHRA: TARİHİ ARKA PLANI, TASVİRİ, RESTORASYONLARI ve KİTABELERİ

MUAMMER GÜL*

ÖZ

Mabedler, antik şehirlerden modern şehirlere gelinceye kadar, şehirlerde merkezi bir role sahip olmuşlardır. Öyle ki bazı şehirler adeta mabetlerle özdeşleşmiştir. Bu tür şehirlerin başında Kudüs gelmektedir. Kudüs, üç semavi dinin kutsal merkezi olmasından dolayı, bu üç dinin en güzel mabedlerine sahip olmuştur. Bunlar Yahudilerin Süleyman Mabed'i, Hıristiyanların Kutsal Mezar Kilisesi ve Müslümanların Kubbetü's-Sahra'sıdır.

Bu çalışmada Kubbetü's-Sahra'nın yeri, inşasının sebepleri, bir caminin fonksiyonlarına sahip olup olmadığı üzerinde duruldu. Kubbetü's-Sahra'nın inşasında, Emevi dönemi iç politikası çerçevesinde, Abdullah b. Zübeyr ile Emeviler arasındaki hilafet mücadelesine vurgu yapılmıştır. Ayrıca Ortaçağ kaynaklarındaki tasviri ile geçirdiği restorasyonlar ve buna bağlı olarak kitabeleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Kudüs, Mabed, Kubbetü's-Sahra, Abdulmelik, Kur'an.

ABSTRACT

THE FIRST MASTERPIECE OF THE ISLAMIC ART, KUBBAT AL-SAKHRA:
ITS HISTORICAL BACKGROUND, EXPLANATION, RESTORATIONS
AND INSCRIPTIONS

Temples, played a central role in transition from ancient cities to modern cities. For instance some cities identified themselves with temples. Jerusalem played a leading role among other cities. Jerusalem holds the most attractive temples because of being the holly center for the tree heavenly religion. These temples are Solomon Temple of the Jews, The Church of The Holy Sepulchre of the Christians, The Kubbat al-Sakhra of the Muslims.

This study discusses the location of the Kubbat al-Sakhra, the reasons for which it was built, whether it has any functions related to a mosque. During the construction of Kubbet al-Sakhra, within the interior policy of Emevids period, a Calipper strugle existed between Abdullah b. Zubeyr and Emavies is also discussed. In addition, description of Kubbat al-Sakhra based on the Middle Age sources, Its restoations done and inscriptions are explained.

Key words: Jerusalem, Temple, Kubbat al-Sakhra, Abdulmalik, Koran.

* Yard. Doç. Dr. Harran Üniv. Fen-Edebiyat Fak.Tarih Böl. Öğretim Üyesi / Şanlıurfa, TÜRKİYE

I. GİRİŞ

İlkçağlardan itibaren insanoğlunun yerleşim alanları kurarak ilk şehirleşme evresini başlatmasından itibaren kurulan şehirlerin en önemli unsurlarından biri **mabed** olmuştur.¹ Öyle ki, İlk ve Ortaçağlarda hangi kültür ve coğrafyada olursa olsun, mabedler, şehirlerde gerek fizikî manada gerekse manevî manada merkezî bir role sahip olmuşlardır.

İslam medeniyeti de bu manada, ister İslam dininin öngördüğü yolda olsun, isterse doğduğu coğrafyada devraldığı mirastan olsun, mabedi şehrin merkezine yerleştirmiştir.² Kur'an temelde şehirleşmeyi teşvik ederken ve överken,³ Mekke şehrindeki Kabe çok öncelerden dinî manada merkezî bir role de sahip idi. İslamiyet Arap Yarımadası'ndan çıktıktan sonra Mısır, Filistin ve Suriye gibi köklü bir şehirleşme geleneğine sahip bölgelerde yayıldığı zaman da şehirlerin merkezinde ihtişamlı mabedlerle karşılaştı.⁴ Aşağıda zikredeceğimiz gibi Mukaddesî'nin bu konuda aktardığı anekdot oldukça dikkate değerdir.⁵ Sıradan bir şehirde merkezî bir role sahip olan mabedler dinî niteliği ağır basan ve adeta dinlerle özdeşleşmiş şehirlerde çok daha büyük bir önem arz ederler. Bu türden şehirlerin başında ise, Musevîlik, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi üç semavî dinin kutsal olarak kabul ettiği ve adeta üç kez kutsal olan **Kudüs** şehri gelmektedir.⁶

Mısır'dan Filistin'e göç eden İsrail oğulları, Firavunların ihtişamlı abideleri karşısında Hz. Süleyman döneminde **Süleyman Mabedi**'ni diktiler. Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu tarafından serbest bırakılması ve daha sonra devletin resmî dini haline getirilmesi ile Hıristiyanlar, kendi inançlarına göre Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yerde, **Kutsal Mezar Kilisesi**'ni inşa ettiler. Kudüs'ün Hz. Ömer tarafından fethinden kısa bir süre sonra ise, Emeviler tarafından evvelkileri gölgede bırakacak olan **Kubbetü's-Sahra** ve **Mescid-i Aksa** inşa edildi. Kubbetü's-Sahra, kim tarafından, hangi şartlarda, niçin inşa edildi? Bu çalışmamızda bu soruların cevaplarını bulmaya çalışacağız.

-
- 1 Kürşat Demirci, "Antik Şehircilikte Dini Sembolizm", *İzlenim*, 1995, S. 22, s.54-5.
 - 2 İslam şehri konusundaki tartışmalar için bakz: Walter J. Fischet, "The City in Islam", *Middle Eastern Affairs*, Vol. VII. No:6-7, 1956; *İslam Şehri*, Editör:R.B. Serjeant, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992; Muammer Gül, "İslam Şehrinin Doğuşu", *Balıkesir Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, C.4, S.6, Aralık 2001, s. 78-87.
 - 3 Kur'an : Tevbe, 90, 97, 99, 101, 120.
 - 4 Ernest Diez, "The Mosaics of the Dome of the Rock at Jerusalem", *Arts Islamica*, Vol. 1, Part 2, Universty of Michigan Press, 1934, s. 235.
 - 5 El-Mukaddesî, *Ahsen al-Tekasim fi Ma'rifetü'l - Akalim*, Editit: M.J. de Goeje, Editio Secunda, Leyden 1906, s. 159.
 - 6 Kudüs'ün üç semavî dinin kutsal kitapları ve geleneklerindeki yeri için bakz. Muammer Gül, *XI-XIII. Yüzyıllarda Kudüs*, Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1997, s. 249-262; Nebi Öztürk, "Kubbetü's-Sahre", *DİA*, C. 26, Ankara 2002, s. 304-305.

Hız. Muhammed döneminden Emevîlerin ilk yıllarına kadar Müslümanlar fethettikleri yerlerde ya kiliselerin bir bölümünü ibadet için kullanmışlar ya da oldukça sade camiler yapmışlardır. Bu çerçevede Hız. Ömer, Kudüs'ü teslim aldığında Harem-i Şerif'i temizleterek orada sade yapılı bir cami yaptırmıştır.⁷ İlk nesil Müslümanlar, Peygamber'in Medine'deki camisinin sadeliğine alışkındı ve iptidaî bir şekilde tahtadan yapılmış olan bu cami, 670'de Fransız seyyah Arculf'un tasvir ettiği gibi, Muaviye zamanında ibadete açıldı.⁸ Ancak Suriye ve Filistin'in ihtişamlı kiliseleri ikinci nesil üzerinde birtakım etkiler yapmış olmalıdır. Bunun sonucu olarak VII. yy. sonlarında ve VIII. yy. başlarından itibaren Suriye ve Filistin'de başlamak üzere İslam mimarisinin şaheserleri inşa edilmeye başlanmıştır. Bunların başında da Kudüs'te Halife Abdülmelik (685-705) tarafından 687-691 yılları arasında inşa edilmiş olan Kubbetü's-Sahra gelmektedir.⁹

Kubbetü's-Sahra, **Harem-i Şerif** (Haram Alanı) üzerindeki platformun çevrelediği alanın üzerinde Kutsal Kaya'yı (Hacer-i Muallak) içine alacak şekilde inşa edilmiştir. Uzun zaman Kubbetü's-Sahra'nın hakikî kurucusu ve yapıcısı hakkında münakaşalar olmuştur. Çünkü müsteşrikler tarafından Arapların yapamayacağı kadar harikulade bir eser olarak telakki edilmiştir. Hatta bunlardan bazıları bunun Konstantin devrindeki Bizans mimarları tarafından inşa edilmiş olduğunu iddia etmişlerdir¹⁰. Ancak bugün Abdülmelik b. Mervan'ın 687'de Kubbetü's-Sahra'yı da içine alan Haram Alanı'nın inşaatına başladığı ve 691'de tamamladığı kaynakların ortak ifadesidir¹¹. Bu binaların yapılaş kronolojisini Kubbe'nin kitâbesinden de çıkarmak mümkündür. Hız. Muhammed'in Mirac'a yükseldiği yer ve bastığı kaya üzerine kurulan Kubbetü's-Sahra, **Sahratü'l-Muazza-**ma ve **Sahratü'l-Müşrife** gibi isimlerle de anılmıştır. Ancak asıl ilginç olanı Franklardan başlamak üzere batılı kaynaklarda çoğunlukla yanlış olarak "*Hız. Ömer Camii*" olarak adlandırılmasıdır.¹² Bunun sebebi muhte-

7 Muammer Gül, "Müslümanların Kudüs'ü Fethi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.VIII, S. 2, Temmuz-Aralık 2001, s. 50 vd.

8 Shelomo Dov Goitein, "The Historical Background of the Erection of the Dome of the Rock", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 70, New Haven, 1950, s. 106.

9 İmadeddin el-İsfahani, *el-Fethü'l-Kussi- fi Fethü'l-Kudsî*, E.J.Brill, Leyden 1888, s.65; Oleg Grabar, "Kubbat Al-Sakhra", *El*, C. V s. 298; J. Walker, "Kubbetü's-Sahra", *İA.*, C. VI, MEB, İstanbul, s. 944-945; G. Le Strange, *Palestina Under the Moslems*, Beyrut 1965, s.144; Suut K. Yetkin, *İslam Mimarisi*, Ankara 1959, s. 26; Philip K.Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, C. II, s. 411; amlf, *History of Syria*, London 1951, s. 511; S.D.Goitein, "Al-Kuds", *El*, C. V, s.340; M.S. Briggs, *Muhammadan Architecture in Egypty and Palestine*, Oxford, 1924, s. 37.

10 Walker, "Kubbetü's-Sahra", s.945; F. Buhl, "Kudüs", *İA*, C.VI, MEB, İstanbul 1986, s. 958.

11 Adnan Turani, *Dünya Sanat Tarihi*, İstanbul 1995, s.256; Goitein, "Al-Kuds", s. 340-1.

12 İsfahani, *el-Feth*, s. 65; Grabar, "Kubbat Al-Sakhra", s. 298; Goitein, "Al-Kuds", s. 325; Le Strange, s. 96; A. Mustafa Hiyari, *Salah al-Din*, Beyrut 1987, s. 336.

melen Hz. Ömer'in Kubbetü's-Sahra'nın yerinde Kudüs'ün fethinden hemen sonra inşa ettiği sade yapılı caminin bu isimle anılmasıdır.

II. KUBBETÜ'S-SAHRA'NIN YAPILIŞ SEBEPLERİ

Kubbetü's-Sahra'nın inşasının gayesi konusunda farklı birçok izahlar bulunmaktadır. Kubbetü's-Sahra'nın mimarî özellikleri yani bir cami fonksiyonuna sahip olup olmadığı, Haram Alanı'nda ayrıca bir cami fonksiyonu ile aynı zamanda Mescidü'l-Aksa'nın yapılmış olması, yapıldığı dönemin İslam alemi açısından iç mücadelede taşıdığı muhteva ve Emevîlerin hilafeti elde etmek için her şeyi meşru gören akıl almaz uygulamaları gibi gelişmeler, bu eserin yapılma sebebi veya sebeplerini ortaya koymakta bizi güçlüğe sevk etmektedir. Kubbetü's-Sahra'nın inşa ediliş sebeplerini bu gelişmeler ışığında tahlil etmeye çalışacağız.

Kudüs'ün bir yerlisi olan Mukaddesî, Kubbetü's-Sahra'nın inşa sebebini şu konuşma ile bize nakletmiştir: *“Bir gün ben babamın kardeşine: ‘Ey Amcam, Şam’daki cami hakkında Halife el-Velid’in Müslümanların zenginliğini o kadar çok sarfetmesi doğru değildir. O yolların yapımı, ya da kervansarayların yapımı ya da sınır istihkamlarının tamirini yapsa daha uygun olacaktır.’ dedim. Fakat amcam bana cevap verdi: Ey küçük oğlum, sen anlayamazsın. Filhakıka Velid doğrudur ve işini çabuk yapar ve ona mustahaktır. O, Suriye’nin uzun zaman Hıristiyanlar tarafından işgal edildiğine baktı ve bunun içinde Kudüs, Lydda ve Urfa’nın kiliseleri gibi başlangıcından beri, cazibeli parlaklığıyla meşhur güzel kiliseler duruyordu. Böylece o Müslümanlar için bir cami inşa etmeyi diledi ki, onların bunlara hürmetini önleyerek dünyada yegane olacaktı. Kumame’nin kubbesinin büyüklüğü hiçtir ve onların ihtişamı Müslümanların bakışlarında gözlerini kamaştıracaktı ki, bu sebepten Sahre’nin üzerine şimdi görünen kubbe inşa edildi”*¹³. Bu ifadeler Kubbetü's-Sahra'nın diğer Emevî camileri gibi Müslümanların Filistin, Suriye ve Mısır'da karşılaştıkları büyük kilise ve sinagogları gölgede bırakmak için inşa edildiği fikrini önemli kılmaktadır. Belki de bu ifadeler araştırmacıları, *“Ünlü kubbenin yapılmasında Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki bir rekâbetin olduğunu gösteriyor”*¹⁴ sonucuna götürdü. Grabar da, Kubbetü's-Sahra'nın inşa sebeplerini sıralarken, *“bir hanedan olarak Emevîlerin Suriye ya da Filistin’de ve Kudüs’te gerekli kondüs-*

13 Mukaddesî, s. 159.

14 Goitein, “The Historical Background”, s. 106; Le Strange, s. 117; Walker, “Kubbetü's-Sahra”, s. 945; Hitti, *History of Syria*, s. 512.

yonu icra edecek bir ibadet merkezi dilemeleri teorisi canlandı"¹⁵ demektir. Bu izahın fetihçi bir toplumun psikolojisine paralel düştüğünü kabullenmek durumundayız. Fakat bize göre bu izah yine de tek başına yetersiz kalmaktadır. Çünkü Emevîlerin iktidara gelmesi ile başlayan iç mücadele döneminde Emevîlerin salt böyle bir lükse zaman ve imkan bulacaklarını tahmin etmek kolay değildir.

Grabar, Kubbetü's-Sahra'nın yapılış sebebini izah ederken, önce "685-92 yıllarının tarihsel verilerine uygun olmak gibi bir üstünlük taşıyor" diyerek Yakubi ve İskenderiyeli Ortodoks papaz Eutychius'un görüşlerini nakleder.¹⁶ Bunların ortak görüşü kısaca Mekke'de Abdullah ibn Zübeyr'in başlattığı hilafet mücadelesinde Mekke ve Medine gibi kutsal merkezlerin kazandırdığı avantaj karşısında Emevi halifesi Abdülmelik'in bir Filistin şehrinin kutsallığını ön plana çıkarma çabasına girdiği şeklindedir. Yakubi bu konuda şunları nakletmektedir: "*Abdülmelik, Suriye halkının Mekke'ye haccetmelerini menetti ve bu sebeptendir ki hac zamanları boyunca onların faaliyetlerine müdahale olunuyordu. Fakat insanlar mırıldanarak: Hangi hakla Allah'ın evini ziyaret etmeye bizi men ediyorsun, görüyorsun ki Allah'ın bizim üzerimize emirlerinden biridir. Ancak halife onlara cevap verdi: Allah'ın kulu İbn Sıhab ez-Zuhrî'nin söylediğine malik değilsiniz; "İnsanlar ancak üç mescide seyahat eder, Al-Mescid Al-Haram (Mekke) benim mescidim (Medine'de) ve mukaddes şehrin mescidi (Kudüs)". Böylece bundan sonra sizin için Mescid Al-Haram yerine Allah'ın sevgilisinin semaya yükseldiği zaman ayağını koyduğu yere ibadete gidin*"¹⁷ demektir. Her ne kadar başka kaynaklarda bunlar zikredilmezse ve hatta yukarıda değindiğimiz gibi aksi görüşler ileri sürülse de Kubbetü's-Sahra'nın inşasındaki önemli bir sebebin bu olabileceği akla gelmektedir. Grabar, bu görüşün geçersizliğinin gerekçelerini, bu iki kişinin olguları bilerek çarpıttıkları, Yakubi'nin Ortodoks bir Müslüman olması ve ateşli bir Emevi muhalifi olması ile ve ayrıca erken İslam kaynaklarında bu görüşün pek görülmediği gibi sebeplere dayandırmaktadır. Ancak o "*tarihi verilere uygun olmak gibi bir üstünlüğü*" pek açmamaktadır. Oysa bu dönemdeki Emevi-Abdullah b. Zübeyr mücadelesini merkeze yerleştirmeden dönemi okumak pek o kadar sağlıklı olmasa gerek.

İki kutsal şehir olan Mekke ve Medine halkı, uhrevî ve dünyevî liderleri Abdullah b. Zübeyr yönetiminde Emevilere karşı isyan etmişlerdi. Muaviye ve Yezid isyanları beyhüde bastırmaya teşebbüs etmişlerdi.

15 M. Rosen-Ayalon, "The Early Islamic Monuments of Al-Haram Al-Şerif," *QEDEM*, Monographs of the Institute of Archaeology, The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 1989, s. 14-15; Grabar, "Kubbat Al-Sakhra", s. 229.

16 Oleg Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, çev. Nuran Yavuz, Hüriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 38-51.

17 Le Strange, s. 116.

İktidarı zorla ele geçiren Emevîler, Arabistan ve Afrika'nın bütün vilayet-lerinde ve Abdullah b. Zübeyr'in hükümet merkezi olan Mekke'de onun otoritesine mukâbele etmek için harekete geçtiler. Kâbeye giden hac kabilelerinin Abdullah b. Zübeyr'in dinî ve politik tesiri altında kalması ve bunun bütün İslâm alemine yayılması Abdülmelik'i titretiyordu. Bu neticeleri önlemek ve aynı zamanda rakibinin prestijini zayıflatmak için Mekke'ye giden hacıların niyetlerini başka tarafa çevirmeyi düşündüler ve onları Kudüs'e hac yapmaya teşvik ettiler¹⁸. Goldziher, Emevî halifesi Abdülmelik'in rakibi olan Abdullah b. Zübeyr'in başkenti olan Mekke'nin kutsiyetini istismarına üstünlük sağlamak için Kudüs'te Kubbetü's-Sahra'yı inşa etmesi fikrini büyük bir tafsilatla izah ederken¹⁹ Goitein, bu konuya hasrettiği makalesinde, "*Şimdiye kadar bizim tetkik ettiğimiz kaynaklar Kubbetü's-Sahra'nın Kâbe'nin yerini aldığını doğrulamamıştır. Kur'an'ın bu hususta açık olması böyle bir fiili engeller. İlave olarak inşasında bir memur (müfettiş) olan Raca b. Hayva onu asla dinî bir hile olarak kabul etmeyecekti ve Abdülmelik'in itaatli bir Müslüman olduğunu söyleyecekti*". Goitein ayrıca H.68'de Mekke'de dört farklı grubun haccetmesini bundan dolayı anlamlı bulmaktadır²⁰. Oysa bizce bu kayda alınamayacak olağan bir hadisedir. Bir kere Haricî ve Şîîlerin bu konuda iki tarafa da aynı mesafede oldukları aşağı yukarı bilinmektedir ve bu arada İbn Zübeyr'i destekleyenler de önemli bir kesimdir. Hatta İbn Zübeyr'in Şamlılara ayrıcalıklı davranması da siyaseten çok normal olup zaten Abdülmelik'i rahatsız eden husus da budur. Haccac'ın muhasarası esnasında Suriyelilerin hacdan men edilmesinin sebebi ise, Emevîler üzerinde kitlelerin baskısını oluşturmak açısından İbn Zübeyr'in bir taktiği olsa gerektir. Raca b. Hayva'nın sözlerine gelince o zaten Abdülmelik'in Haram Alanı ve dolayısı ile Kubbetü's-Sahra'yı inşa için görevlendirdiği iki müfettişten biridir ve bunun bir hile olmadığını ve Abdülmelik'in dindarlığını övmesi normaldir. "*Bizim tetkik ettiğimiz kaynaklar Kubbetü's-Sahra'nın Kâbe'nin yerini aldığını doğrulamamıştır*" ifadesine gelince bu genel anlamda doğrudur. Abdülmelik başarılı olsa da olmasa da Kubbetü's-Sahra Kâbe'nin yerini yine almayacaktı zira Kur'an'da bu açıktır. Ancak bu Abdülmelik'in geçici de olsa o günün siyasî atmosferi içinde bunu düşünmeyeceği anlamına gelmez. Çünkü Abdülmelik'in Mekke ve Medine'nin kutsallığını dengelemek istediğini açıkça anlıyoruz. İbnu'l-Esir'in şu ifadeleri bunu ispatlamaktadır. "*Muaviye, daha sonra halife olan Abdülmelik b. Mervan ve ondan sonra gelen Velid b. Abdülmelik'in Peygamber Efendimiz'in minberi ve asasını*

18 W. Besant-E. H. Palmer, *Jerusalem the City of Herod and Saladin*, 1871, s. 78; Hitti, *History of Syria*, s. 512; amlf, *İslâm Tarihi*, C. II, s.349; Goitein, "Al-Kuds", s. 340; Walker, "Kubbetü's-Sahra", s. 945.

19 Goitein, "The Historical Background of", s. 104.

20 Goitein, "a.g.m." s. 104-105.

Medine'den Şam'a getirmek istemeleri"²¹ herhalde hilafet mücadelesinde Hicaz'a karşı Şam'ın kutsiyetini yüceltme amacına hizmet ediyordu. Goitein, bu minber naklinin tehlikeli olduğunu²² söylerken "*muhteşem binanın dairesel zemini tavaf için düşünüldüğü gibi düzenlenmiştir*"²³ diyerek bir başka noktaya dikkati çekmektedir. Kubbe-tü's-Sahra'nın, klasik cami mimarisinin dışında dairevî bir yapıya sahip olduğu görülmektedir ve mihrab, diğer camilerdeki esaslı rolünü kaybettiği gibi daha çok bir ziyaretgah görüntüsü vermektedir.²⁴ Hemen güneyinde bir cami fonksiyonu ile Mescid-i Aksa'nın inşasına başlanması da dikkat çekicidir. Kubbetü's-Sahra, çetin bir iç mücadele esnasında Mısır'ın 7 yıllık geliri (100. 000 dinarın üzerinde) ayrılarak tamamlanmıştır. Dolayısı ile bu mabedin inşa edilmesini dönemin iç olayları ile ilgili görmek gerekmektedir. Bütün bunların yanında Abdülmelik'in, Sahre üzerinde, Müslümanları sıcağın ve soğuktan korumak ve hem de bir cami olarak bir kubbe yapmak gibi dindarane bir maksat güttüğü şeklindeki görüş ise kabule şayan değildir.²⁵

Grabar ise, bu tarihî dönemi, Abdülmelik'in açık seçik belirtilmiş ilkelerden birini değiştirmeye kalkıp kendini münkir durumuna sokması ancak siyasal bir intihar olurdu diyerek değerlendirmektedir.²⁶ Oysa Abdülmelik'in Kubbetü's-Sahra ve diğer imar faaliyetleri bire bir Kabe'nin yerini alma amacıyla değildi. En azından o amaçla yapıldığı söylenemezdi. Ancak Hicaz karşısında yine de bir denge, bir ilgi merkezi olarak düşünülmüştür. Grabar, Hıristiyanlar ile rekabet ve onlardan etkilenme görüşlerini ön plana çıkarmaktadır. Oysa halifenin en önemli problemi hatta tek problemi içteki muhalif Abdullah b. Zübeyr isyanıdır. Dolayısı ile bu imar faaliyeti Hilafet mücadelesi ile alakalı olmak durumundadır. Böyle bir iç kargaşada dışarıya ya da gayr-ı müslimlere karşı rekabet zayıf bir izahtır ve en azından ikinci derecede bir konum arz etmektedir. Ayrıca Mısır'ın 7 yıllık gelirinin o şartlar içerisinde ayrılması da gayr-ı müslimler ile rekabet için siyasal çıkmaz ortasında pek uygun düşmeyeceği açıktır.

Aslında bu meseleyi sadece Kubbetü's-Sahra'nın inşası ile sınırlı tutmak da doğru değildir. Zira görüleceği gibi İslam tarihindeki hilafet mücadelesi adeta Hicaz, Suriye ve Irak coğrafyalarının mücadelesine dönüşmüştür.²⁷

21 İbnu'l- Esir, *el-Kamil*, C. III, çev. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul 1986, s. 470-471.

22 Goitein, "The Historical Background of", s. 105, 14 nolu dipnot.

23 Goitein, "a.g.m", s. 104.

24 Yetkin, *İslâm Mimarisi*, s. 27; Hitti, *İslâm Tarihi*, C. II, s. 411; Öztürk, s. 305.

25 Le Strange, s. 144.

26 Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, s. 40. v.d.

27 Muammer Gül, *İslam Aleminde Mehdiilik Düşüncesinin Doğuşu*, Fırat Üniv. Sosyal Bil. Enstitüsü, Elazığ-1992, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 48.

Bu coğrafyalar arasındaki rekabet ile bazı hadis düzenlemeleri, dinî, siyasî ve fikhî ekollerin oluşması arasında bağlantı ve paralellikler dikkati çekmektedir. Emevilerin iktidarı ele geçirdikten sonra Hicaz'ı gözden düşürmek için Suriye ve Kudüs'ün kutsallığını öne çıkaran hadis geleneği ve efsanelerin yaygınlığı gözden kaçmayacaktır. Çok tabiidir ki, Emevilerin bu mücadelede Hicaz karşısında Kur'an'da zikredilen ilk kible ve Miraç olayının gerçekleştiği kutsal bir beldenin kutsal şehri ön plana çıkarmaları normaldir. Ayrıca burası İslamiyetin peygamberler geleneğinde önemli bir merkez olup Hıristiyanlık ve Musevilğin de en kutsal merkezi idi ve dolayısı ile böyle bir İslamileştirme ameliyesi Müslümanların Emevilere olan desteğini de başka bir açıdan sağlayacaktı. Kısaca Emevilerin genel olarak Hicaz ile olan mücadeleleri çerçevesinde, böyle bir ortamda Kudüs'ün bu konumundan faydalanması, onun kutsallığını yüceltmek en azından Suriye, Filistin ve Mısır gibi kendi hakimiyet alanı için kutsallaştırılmaya gitmeleri başka türlü anlaşılabilir.

Grabar, ikinci olarak, çoğunluğun kabul ettiği görüş olarak, Kubbetü's-Sahra'nın Kur'an'da geçen Mescid-i Aksa ve Mirac'a yükselmenin yeri olmasına anısına dikilen bir şehitlik olduğunu nakleder.²⁸ Ancak bunu da yeterli bulmayarak yapının kendi içinde taşıdığı unsurların esas alınması gerektiğini ileri sürmektedir. Grabar'ın asıl düşüncesi Musevilik ve Hıristiyanlığın tesirine dayanır.²⁹ Ancak o bunu dışarıdan ve sonradan eklenen mevcut Hıristiyanlık ve Musevilik noktasında izaha çalışır.

Oysa Hz. İbrahim, Hz. Süleyman ve onun Mabet'i gibi esaslar zaten İslam geleneği içinde asli, bozulmamış halleri ile vardır. Ayrıca Kudüs'ün Müslümanların nazarındaki kutsallığı da bu temele dayanıyordu. Bu tabii olan bir şeydi ve Grabar bunu sanki İslama dışardan bir tesirmiş gibi yorumlamıştır. Bunun yanında ilk dönem İslam eserlerinden biri olan Kubbetü's-Sahra'nın mimarî ve teknik olarak dışarıdan etkilenmesi normaldir.

Ayrıca kitabe ve mozaiklerden hareketle, Kubbetü's-Sahra'nın, Musevilğin ve Hıristiyanlığın hakim olduğu Kudüs'te, İslamın ve Emevi varlığınının ispatlanması amacıyla yapıldığı da söylenmektedir.³⁰ Kısaca Abdülmelik ister Kudüs'ün Kur'an'da zikredilmesi ve kutsal bir şehri imarının gerektirdiği dindarlıktan isterse kilise ve katedralleri gölgede bırakma cehtinden olsun bu dönemin iç olayları siyasî, sosyal ve ekonomik cihetleriyle göz önüne alındığında Kubbetü's-Sahra'nın hilafet mücadelesine bağlandığı en azından denk getirildiği anlaşılmaktadır.

28 Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, s. 39-40.

29 Grabar, *a.g.e.*, s. 40.

30 Öztürk, s. 306.

III. KUBBETÜ'S SAHRA'NIN TASVİRİ

İslâm mimarisinin ilk şaheseri olan Kubbetü's-Sahra ilk olarak 903'de İbn Fakih,³¹ 985'de Mukaddesî,³² 1047'de Nasır-ı Hüsrev,³³ 1173'te Ali el-Herevî,³⁴ İbn Şeddad³⁵ ve daha sonraları İbn Battuta başta olmak üzere bir çok kez tasvir edilmiştir.³⁶ Ana kaynaklarımızın bu tasvirlerinden Kubbetü's-Sahra'nın 12 sütuna sahip olduğunu, bunlardan 4'ünün merkezî daireyi, 8'inin dış sekizgen köşelerini oluşturduğu görülmektedir. Bu durum, kaynakların tamamında değişmemiştir. Ancak bunların arasındaki küçük direklerin sayısı kaynaklarda farklıdır. İbn Fakih bunların sayısını 30 olarak verirken, Nasır-ı Hüsrev 32, Ali el-Herevî 28 olarak verir. Bugün de bu sayı 28'dir. Kaynakların farklı değerlendirmeleri yanında, depremler sonucunda Fatimîler devrindeki restorasyonların da bu farklılığı doğurabileceğini söyleyebiliriz. Bugün iç daire 4 sütun ve bunların ortasındaki 12 direk, dış sekizgen ise 8 sütun ve bunların arasındaki 16 direkten oluşmaktadır³⁷.

Kubbetü's-Sahra'nın değişmeyen bir unsuru ise kapılarıdır. Ali el-Herevî 1173 yılında Kubbetü's-Sahra'nın dört kapısı olduğunu zikretmektedir. Bunlar Bab er-Rahmet(kuzey), Bab el-Cibril(batı), Bab el-Kible (güney) ve Bab es-Silsile(doğu)'dir.³⁸ Daha sonraki tasvirler de buna yakındır. Mukaddesî'nin döneminde **Kible Kapısı** doğuda, **Sur Kapısı** kuzeyde, **Kadınların Kapısı** (Bab en-Nisa) batıda olmak üzere bazı isim değişiklikler görülmekte ve bütün bu kapılar altın ile tezyin edilmiştir³⁹. Kubbetü's-Sahra'nın belki en güzel özelliklerinin başında onun kubbesi gelmektedir. Bu kubbenin yapımında Busra katedralinin örnek alındığı da belirtilmektedir⁴⁰. El-Velid daha sonra Baalbek'te bulunan bir kilisenin pirinç kuhalara üzerine altın kaplama kubbe örtüsünü buraya nakletmiştir⁴¹. Kubbenin üzerini örttüğü kaya İslamiyet açısından Hz. Muhammed'in Mirac'a çıkarken bastığı kaya olarak kabul edilmesi ve ilk kibleyi teşkil

31 Le Strange, s. 120.

32 Mukaddesî, *al-Ahsen al-Takasîm*, s. 169-170.

33 Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 46-48.

34 Ali el-Herevî, *Kitabu'l-Ziyaret*, s. 12-3.

35 İbn Şeddad, *el-A'lak'ül-Hatıra fi Zikri Ümerai's-Şam ve'l-Cezire Tarih-i Lübnan ve'l-Ürdün ve Filistin*, C. I, Tahkik. Sami Dahhan, Dımaşk M. 1962/H. 1382, s. 287.

36 İbn Battuta, Ebu Abdullah Muhammed, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, C.I, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY, İkinci Baskı, İstanbul 2004, s. 84-85.

37 W. Creswel, "Architecture", *EI*, C.I, s. 610; Ali S. Ülgen, "Kudüs'te Harem-i Şerif Dahilindeki Kubbetü's-Sahra (es-Sahratu'l-Müşerrefe Cami-i Ömer)'in XVI.yy.'da Yapılmış Olan Çinileri" *Türk Sanat Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri I*, İGSATSEY, İstanbul 1963, s. 658; Le Strange, s. 121-122, 129.

38 Herevî, s. 64.

39 Mukaddesî, s. 169-170; Herevî, s. 63; Goitein, "Al-Kuds", s. 340. Creswel, s. 610; Le Strange, s.137; Walker, s.146; Ülgen, s.660-661; Öztürk, s. 306.

40 Briggs, s. 37.

41 Hitti, *İslam Tarihi*, C. II, s. 350.

etmesi açısından önemli idi. Mukaddesi, onun 27 ile 33 zır'a olduğunu yazarken⁴², İbn Fakih, 34'e 27 zır'a,⁴³ İbn Şeddad yüksekliği 2 zır'a uzunluğu 4 arşından fazla⁴⁴ olarak verirken İbn Battuta ise bir adam boyu yükseklikte olarak tarif etmektedir.⁴⁵ Nasır'ın zikrettiği gibi kimsenin dokunmaması için çevresine mermerden bir parmaklık yapılmıştır⁴⁶. Haçlılar döneminde ise papazların bu kayanın parçalarını İstanbul ve Sicilya'da satmalarından dolayı üzeri mermer ile örtülmüştür ki, Salahaddin Eyyubi bu mermer örtüyü açarak sahreyi temizlemiştir⁴⁷.

Kubbetü's-Sahra'nın en fazla dikkati çeken özelliklerinden biri de onun süslemeleridir. Mükemmel yeşil mermerden ve kırmızı somakiden yapılmış olan sütunların yaldızlı güzel başlıkları vardır. Camiin en muhteşem süsü, kubbe kasağını, kubbeyi ve kemerler arasında teşekkül eden üçgenleri süsleyen altın zeminli sarı ve yeşil mozaikleridir. Dış sekizgenin duvarları yarı yüksekliğe kadar, mermer levhalarla kaplıdır. Sekiz cephenin her birinde renkli vitraylarla süslü pencereler vardır. Cami, plan ve diğer özellikleri ile Suriye kiliselerinin tesirinde kalmasına rağmen onları çok geride bırakan muhteşem bir abidedir⁴⁸. Kubbetü's-Sahra'nın mükemmel ve eşsiz süslemelerinin büyük bölümü de Suriye süsleme sanatının tesirinde kalmıştır, ancak Araplar kendi geleneklerini bu süslemelere yansıtmışlardır⁴⁹. Diez bu konuda şunları söylemektedir: *"Birçok yazarlar Bizans yerleşim merkezlerinde Suriye ilk dönem kiliselerindeki duvar mozaiklerinin ihtişamından söz etmişlerdir. Bunlar Konstantin'in Kudüs'teki Ascension kilisesiyle başlayıp Bethlehem, Antiok, Gazze, Lydda ve Urfa'daki Mezopotamya kiliselerini kapsıyor. Her nasılsa bu mucizevi ve teknik açıdan oldukça gelişmiş duran süslemeleri bütün Suriye'ye yayılmıştır. Bu binaların malzemeleri de süslemeleri de İstanbul'dan Suriye'ye getirilip ve büyük ihtimal ile Bizanslı ustalarca kullanıldığı teorisini güçlendiriyor. Kubbetü's-Sahra'nın mozaik süslemeleri Halife Abdülmelik ve Velid tarafından Bizans ustalarına yaptırılmıştır."*⁵⁰ Grabar ve Arsever de Suriye tesirini zikreder.⁵¹ Diez, İslamî süslemenin bir evresi olan Kubbetü's-Sahra'nın

42 Mukaddesi, s.170.

43 Le Strange, s. 120.

44 İbn Şeddad, *el-A'lak*, s. 287. Kutsal Kaya'nın faziletleri için bkz. Amf. el-A'lak, s. 289-290.

45 İbn Battuta, s. 84.

46 Nasır-ı Hüsvrev, s. 48; Herevî, s. 61; İbn Şeddad, *el A'lak*, s. 287.

47 İsfahanî, *el-Feth*, s. 66; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C.XI, çev. Abdulkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 436; Takiyüddin el-Makrizî, *Kitab es-Süluk li'Ma'rifet'i Düveli'l-Müluk*, C. I, Neşr. Mustafa Ziyadet, Kahire 1942-1958, s. 97.

48 Yetkin, *İslam Mimarisi*, s. 27.

49 Diez, s. 235; Öztürk, s. 306-307.

50 Diez, s. 235.

51 Celal Esad Arseven, *Türk Sanatı*, Cem Yayınevi, 1984, s. 22; Hitti, *İslam Tarihi*, C. II, s. 411'de Bizans etkisini zikreder; amf, *History of Syria*, s. 513; Briggs, s. 37; Goitein, "Al-Kuds", s. 340; Grabar, "Kubbetü's-Sahra", s. 298.

mozaiklerinin iki geleneksel bitkisel süsleme sanatının bileşimi olduğunu söylüyor ki bunlar organizistik Roman ve cubistik İranlı üsluplarıdır⁵². Bu İranlı elementlerin varlığını Grabar da kabul etmekte⁵³ ise de dekorasyonların stilistik kaynağı meselesini ihtilafli kabul etmektedir. O, "Kubbetü's-Sahra geç antik veya erken Bizans sanatının zengin dilini ziyadesiyle yansıtıyor" demektedir⁵⁴. Yetkin de tekniği, temaları ve unsurları itibarıyla tezyinâtın tamamen teknistik olduğunu zikretmektedir⁵⁵. Bütün bunlara bakarak Kubbetü's-Sahra'nın tamamen bir Hıristiyan tesirini yansıttığını düşünmek yanlıştır. Zira Diez, Arapların fetihleri sırasında Suriye'de güçlü sanat okulları kurdukları ve kendilerine has tarzını oluşturduklarını, Bizans'tan bağımsız olarak kendilerini geliştir-diklerini ve inkişaf ettirdiklerini zikretmektedir⁵⁶. Öyle ki o benzerlerini çok geride bırakan muhteşem bir abide olarak karşımıza çıkıyor.

IV. KUBBETÜ'S SAHRA'NIN KİTABELERİ VE RESTORASYONLARI

Kubbetü's-Sahra, tarih boyunca Kudüs'e sahip olanların ilgisine muhatap oldu ve bundan dolayı birçok değişiklikler ve tamirat geçirdi. Bunlar içerisinde en önemli değişiklik, Haçlıların Kudüs'ü ele geçirdikten sonra burayı Templum Domini adıyla bir kiliseye çevirmeleri ve Harem-i Şerif'teki bütün binaları dinî ve idarî mekanlar olarak değiştirmeleridir.⁵⁷ Kubbetü's-Sahra, kurucusu olan Abdülmelik b. Mervan'a ait kitabesi dışında, deprem ve tahribatlardan dolayı birçok restorasyon ve yeniden inşaa kitâbesine sahiptir. Abdülmelik'in kitabesi, mavi çini üzerinde sarı renkte muhteşem bir kûfî yazı ile yazılmıştır. Maalesef çinilerin birçoğu Halife Memun döneminde yapılan restorasyon sırasında çıkarılarak yerine daha koyu mavi çiniler konmuş ve Abdülmelik isminin yerine el-Memun'un ismi yerleştirilmiştir⁵⁸. Tarihi aynı kalan bu kitabe şöyledir:

*"Bu kitâbeyi Allah'ın kulu, vefalı kumandan Abd Allah İmam el-Memun yetmiş iki yılında yaptı. Allah ondan razı olsun ."*⁵⁹

Kubbetü's-Sahra'da sekizli binanın dört dış duvarının yüzündeki her bir tunç madeni levhalar üzerine damgalanmış 216 / 813 tarihli bir

52 Ernest Diez, s. 236; Yetkin, *İslam Mimarisi*, s. 235.

53 Grabar, "Kubbet Al-Sahra", s. 298.

54 Grabar, "Kubbet Al-Sahra", s. 298.

55 Yetkin, *İslam Mimarisi*, s. 28.

56 Diez, s. 237.

57 Walker, s. 946; Le Strange, s. 107, 130.

58 Grabar, "Kubbet Al-Sahra", s. 298; M. de Vogüe, *Le Temple de Jerusalem*, Paris, 1846, s. 88; Hitti, *İslam Tarihi*, C. II, s. 348; amlf, *History of Syria*, s. 513.

59 Vogüe, s. 88; Le Strange, s. 118-119; Hitti, *İslam Tarihi*, C. II, s. 348.

kitabe daha vardır.⁶⁰ İnce kufî bir el yazısı ile yazılan bu kitâbe muhtemelen el-Memun idaresinde yukarıda bahsettiğimiz restorasyona bağlanmaktadır. Bu kitabe şöyle tercüme edilmiştir:

“Allah’ın sevgili kulu Abdullah İmam el-Memun emri ile – Allah mevcudiyetini uzatsın – ve vefalı kumandanın kardeşi ve vefalı kumandan er-Raşid’in oğlu Ebu İshak’ın – Allah ömrünü uzatsın – vekilliğinde ve vefalı kumandanın hemşehrisi Salih İbn Yahya’nın ellerinde o tamamlandı. 216 yılının Rebûlâhir ayında .”⁶¹

813-833 yılları arasında halife olan el-Memun, sonradan el-Mutasım lakabıyla halife olan kardeşi Ebu İshak ile birlikte Kudüs’e gelmişti ki bu kitâbede onun vekilliğinden bahsetmektedir. Bu ikinci kitâbe el-Memun restorasyonunun gerçek kitâbesi olup birincisi Abdülmelik’in inşa kitâbesidir. Ancak ondaki Abdülmelik ismi, ya el-Memun ya kardeşinin ya da Salih b. Yahya’nın marifetiyle değiştirilmiştir.

969’da Fatımîlerin hakimiyetinde Kubbetü’s-Sahra, geçirdiği depremlerden dolayı halife Abdü’z-Zahir tarafından kitâbelerinde işaret edildiği gibi 1022 ve 1027 yıllarında restore edilmiştir⁶². Bu kitâbelerin birincisinin tamamı ikincisinin sadece tarihi kalabilmiştir.

“Allah şefkat ve merhamet sahibidir. Gerçekten o müslümanların camisini restore etti. Bu kubbenin restorasyonunu, vefalı kumandan Al-Hakim bi Emrillah’in oğlu İmam Ebu’l-Hasan Ali ez-Zahir, İzzeddin emretti. Allah’ın kutsallığı onun ve ceddinin üzerine olsun. Bu onun kulu Amir’in eli ile icra olundu. İmanın yardımcı ve devletin destekleyicisi Ali İbn Ahmed İnatallah tarafından 413 yılında, Allah, Efendimizin şan ve sebatını ebedileştirsin, yeryüzünün doğusunun ve batısının hükümdarlığını ona verdi. Her işin başında ve sonunda ona şükrederiz”.
“. . . dört yüz on sekiz yılında .”⁶³

Salahaddin Kudüs’ü yeniden fethettikten sonra Kubbetü’s-Sahra’nın güney kenarına büyük bir kitâbe koymuştur⁶⁴ ki, Hamidullah 1932’de Kudüs’teki seyahatinde bu kitâbeyi gördüğünü söylüyor⁶⁵. Bu büyük kitabe, Memlukler (718-719) ve Osmanlılar (II. Mahmut) devirlerindeki

60 Le Strange, s. 119.

61 Vogüe, s. 86.

62 Le Strange, s. 125.

63 Vagüe, s. 89-90.

64 Le Strange, s. 135.

65 Muhammed Hamidullah, *İslam’da Devlet İdaresi*, çev. Cemal Kuşçu, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1963, s. 190.

restorasyon kitâbeleri karıştırılmıştır. M. de Vogüe bu kitâbeleri sıra ile şu şekilde tercüme etmiştir:

“Allah’ın aciz kulu Salahaddin Yusuf b. Eyyub b. Sadi’nin ‘Allah ona acısın ve şefkat versin’eli ile 585 yılının Receb ayının onüçüncü . . . merhamet ve şefkat sahibi Allah bizim efendimiz muzaffer ve bilge sultan bu yüce kubbenin yıldızlarının tamirini emretti.

Bu kubbenin tamiri ve diğer tarafta kubbenin dışının restorasyonunu bizim efendimiz, yüce kanunun sarsılmaz direkleri, dünyanın sultanı Nasır ed-Dünya ve’ d-Din, İslam Sultanı Sultan ve şehit Al-Melik Al-Mansur Kalavun’un oğlu Muhammed – Allah ona rahmet etsin – emretti ve bu tamir 718 yılının ayları boyunca yerini aldı. ve Allah’ın aciz kulu ünlü Cavalî’nin idaresinde iki Yüce Mabedin teftişçisi– Allah onu affetsin – ve bu 719 yılında tamamlandı.

Bu kubbenin yıldızlanması ve iç kubbenin restorasyonu, bizim efendimiz sultan Mahmud Han tarafından 12. . . ’de emredildi.”⁶⁶

Kitabenin aslı 585 tarihli olup Selahaddin Eyyubi’ye ait iken 718-719/1318-1319 tarihli Muhammed en-Nasır’ın restorasyonları ile sadece yüzyılı belirtilen II. Mahmut’un restorasyonları da bu kitâbeye yerleştirilmiştir. Bilhassa kubbenin Memlukların ilk yıllarından itibaren restorasyonlar geçirdiği anlaşılmaktadır. Memluk Sultanı Baypars’ın Sahra üzerindeki kubbenin harap olan yedi kemer-kuşağının ve tavandaki dört veterin yeniden yapıldıktan sonra Baypars’ın adının yazıldığı kaydedilmektedir.⁶⁷ Kubbetü’s-Sahra’nın Muhammed b. Kalavun, Berkuk, el-Melik ez-Zahir Çakmak ve Kayıtbay gibi daha sonraki Memluk sultanları tarafından tamir edildiği bilinmektedir. Bütün bu değişikliklerin kesin bir kronolojisini bilmek kolay değildir. Kubbe, Abbasîler, Fatımîler ve Memlukler döneminde restore edilmiştir.⁶⁸ Haçlılar döneminde Baldwin II mabedi Templier şövalyelerine **Templum Domini** adıyla bir kilise olarak bağışladı⁶⁹. İsfahanî bu kiliseye **Mamuret-i Mağmure** kilisesi demektedir⁷⁰. Mabedin içi de dışı gibi Hıristiyan azizlerinin resimleri ve Hıristiyan tasvirleri ile süslendi. Sahre üzerinde mermerden bir mihrap yapıldı ve kubbenin üzerine altından büyük bir haç konulurken sütun ile iç avlu arasına Fransız eseri olan dört kapılı geniş bir demir bölme konuldu.

66 Vogüe, s. 91-2.

67 İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, çev. M. Şerefüddin Yaltkaya, TTK, İkinci Baskı, Ankara 2000, s. 166.

68 Grabar, “Kubbat Al-Sahra”, s. 298.

69 Walker, s. 946; Le Strange, s. 107, 130.

70 İsfahanî, *el-Feth*, s. 65.

Mahzen ise (Mağaratu'l-Arvah) küçük bir kilise şekliyle Avrupa'daki "Templier" kiliselerine örnek oldu⁷¹.

Salahaddin Kudüs'ü fethettikten sonra binaların ve Kubbetü's-Sahra'nın her türlü pislik ve süprüntüden temizlenerek eski haline döndürülmesini istedi⁷². İsfahanî, "Sultan Kudüs'ü teslim aldığı zaman Mihrabın ortaya çıkarılmasını emretti ve bu emir mucibince kilise kaldırıldı ve onun üzerindeki örtü ve onun avlusunun etrafında ne varsa temizlendi ve mihrab ortaya çıkarıldı"⁷³ diyerek bu ameliyeyi izah etmektedir. 1229 yılında Eyyubi melikleri arasındaki mücadelelerden istifade eden Haçlılar Kudüs'e bu defa barış yolu ile sahip olmuşlardır. Ancak bu uzun sürmemiş ve 1244 yılında Harezmliler tarafından Kudüs alındığı gibi Kubbetü's-Sahra da yeniden düzenlenmiştir.⁷⁴ Memlukler ve Osmanlılar dönemi tamiratından sonra Kubbetü's-Sahra, 1956-1964 arasında Mısır ve Ürdünlü mimarların oluşturduğu bir restorasyon komitesinin yönetiminde tamamı restore edildi⁷⁵.

Tarihte olduğu gibi halde ve istikbalde de dünya barışının anahtarı durumundaki Kudüs'ün sembolü haline gelen Kubbetü's-Sahra inşa edildiği dönemin Emevi iç politikasındaki yeri, mimari özelliği ve dünyanın en köklü inanç geleneğinin olduğu bir coğrafyada kurulması açısından önemlidir. Dolayısı ile İslam geleneği içindeki yeri, Kudüs gibi kutsal bir beldeye kazandırdığı hüviyet, Musevî ve Hıristiyan geleneği karşısındaki konumu ile üzerinde bir çok münakaşalar yapılmış ve yapılmaya devam edecektir.

71 Vogüe, s. 79; Le Strange, s. 130; Walker, "Kubbetü's-Sahra", s. 946.

72 İbnu'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 435-6; Sobernheim, "Salahaddin Eyyubi", İA, C. X, s. 107; Walker, "Kubbetü's-Sahra", s. 946.

73 İsfahanî, *el-Feth*, s. 61.

74 İbn Furat, *Eyyubids, Memlukes and Crusaders: Selections from the Tarikh al-Duwal wa'l-Muluk of Ibn Furat*, Haz. M.C. Lyons, Volume I; The Text, Cambridge 1971, s. 3/38b-39a.

75 Grabar, "Kubbat Al-Sahra", s. 298; Goitein, "Al-Kuds", s. 340.

KAYNAKLAR

- Arseven, Celal Esad, *Türk Sanatı*, Cem Yayınları, İstanbul 1984.
- Ayalon, M. Rosen, *The Early Islamic Monuments of Al-Haram Al-Şerif*, QEDEM, M.I.A, The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 1989.
- Besant, W.-Palmer, E. H., *Jerusalem the City of Herod and Saladin*, 1871.
- Briggs, M.S. *Muhammadan Architecture in Egypt and Palestine*, Oxford 1924.
- Buhl, F., “Kudüs”, *İA*, MEB, İstanbul 1979.
- Creswel, W., “Architecture”, *El*, Leiden, E.J. Brill, 1978.
- Demirci, Kürşat, “Antik Şehircilikte Dini Sembolizm”, *İzlenim*, 1995
- Diez, Ernest, “The Mosaics of the Dome of the Rock al-Jerusalem”, *Ars Islamica*, Vol. 1, Part 2, Universty of Michigan Press, 1934.
- Ali b.Ebi Bekr el-Herevî, *Kitabu'l-Ziyaret*, Haz. Jenine Sourdell-Thomine, Damas 1957.
- El-İsfahanî, İmadeddin Katib, *el-Fethü'l-Kussi fi Fethü'l-Kudsi*, E.J. Brill, Leyden 1888.
- El-Makrizî, Takiyüddin, *Kitab es-Süluk li'Ma'rifet-i Düveli'l-Müluk*, Neşr. Mustafa Ziyadet, Kahire 1942-1958.
- El-Mukaddesî, *Ahsen al-Tekasim fi Ma'rifetü'l- Akalim*, Editit: M.J. de Goeje, Editio Secunda, Leyden 1906.
- Fischet, Walter J., “The City in Islam”, *Middle Eastern Affairs*, Vol. VII. No:6-7, 1956.
- Guy Le Strange, *Palestina Under the Moslems*, Beyrut 1965.
- Goitein, Shelomo Dov, “The Historical Background of the Erection of the Dome of the Rock”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 70, New Haven 1950.
- _____, “Al-Kuds”, *EI*, Leiden, E.J. Brill, 1978.
- Gül, Muammer, *İslam Aleminde Mehdilik Düşüncesinin Doğuşu*, Fırat Üniv. Sosyal Bil. Enstitüsü, Elazığ-1992, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- _____, *XI.-XIII. Yüzyıllarda Kudüs*, Fırat Üniv. Sosyal Bil. Enstitüsü, Elazığ 1997, (Basılmamış Doktora Tezi).

_____, “İslam Şehrinin Doğuşu”, *Balikesir İnv. Sosyal Bilimler Dergisi*, C.4, S.6, Aralık 2001.

_____, “Müslümanların Kudüs’ü Fethi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.VIII, S. 2, Temmuz-Aralık 2001.

Grabar, Oleg, *İslam Sanatının Oluşumu*, çev. Nuran Yavuz, Hürriyet Vakfı Yay. İstanbul 1988 .

_____, “Kubbat Al-Sakhra”, *El*, Leiden, E.J. Brill, 1978.

Hamidullah, Muhammed, *İslam’da Devlet İdaresi*, çev. Cemal Kuşçu, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1963.

Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları,

_____, *History of Syria*, London 1951.

Hıyari, A. Mustafa, *Salah al-Din*, Beyrut 1987.

Hodgson, M.G.S, *İslâmın Serüveni*, C. I, çev. Heyet, İz Yayınları, İstanbul 1993.

İbn Battuta, Ebu Abdullah Muhammed, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, C.I, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY, İkinci Baskı, İstanbul 2004.

İbnu’l-Esir, *el-Kamil fi’t-Tarih*, C.III, çev. Ahmet Ağırakça, C.XI, çev. Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1986-1987.

Kur’an : Tevbe, 90, 97, 99, 101, 120.

İbn Furat, *Eyyubids, Memluks and Crusaders: Selections from the Tarikh al-Duwal wa’l-Muluk of Ibn Furat*, Haz. M.C. Lyons, Volume I; The Text, Cambridge 1971

İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, Türkçeye çev. Şerefeddin Yaltkaya,TTK, Ankara 2000.

_____, *el-A’lak’ül-Hatıra fi Zikri Ümerai’ş-Şam ve’l-Cezire Tarih-i Lübnan ve’l Ürdün ve Filistin*, C. 1, Tahkik. Sami Dahhan, Dımaşk M. 1962/ H. 1382.

Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdulvahap Tarzi, MEB, İstanbul 1950.

Ülgen, Ali S., “Kudüs’te Harem-i Şerif Dahilindeki Kubbetü’s-Sahra (es-Sahratu’l-Müşerreffe Cami-i Ömer)’in XVI.yy.’da Yapılmış Olan Çinileri”, *Türk Sanat Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri*, I, İstanbul 1963.

Serjeant, R. B., *İslam Şehri*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.

Sobernheim, L., “Salahaddin Eyyubi”, *İA*, C. X, MEB, İstanbul 1986.

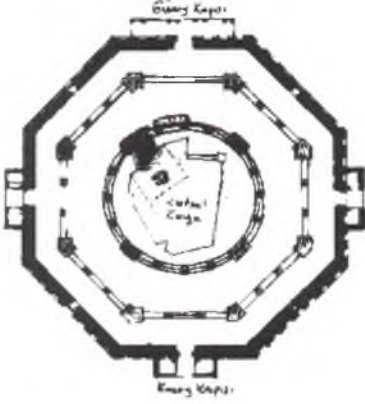
Turani, Adnan, *Dünya Sanat Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1995.

Vogüe, M. de, *Le Temple de Jerusalem*, Paris 1846.

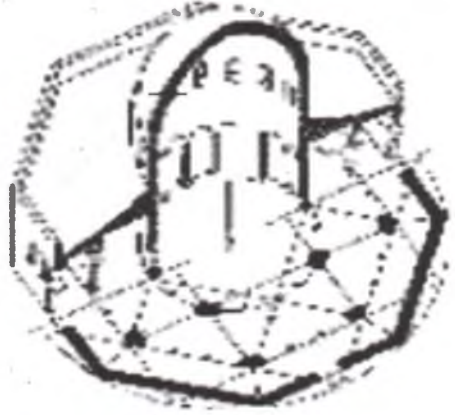
Walker, J., "Kubbetü's-Sahra", *İA*, C. VI, MEB, İstanbul 1984.

Yetkin, Suut K, *İslam Mimarisi*, Ankara 1959.

EKLER

Plan I: Kubbetü's-Sahra'nın Planı

Plan II: Kubbetü's-Sahra'nın İzometrik Planı

(M. De Vogüe'den)
Resim II: Kubbetü's-Sahra'nın Ön Kesit Görüntüsü

Resim I : Kubbetü's-Sahra'nın Genel Görünüşü

